

Mediterrán Világ

Társadalomtudományi folyóirat

39-40.

Máig kísértő múlt

A spanyol polgárháború 80 éves öröksége

■ Anderle Ádám (1943-2016)

■ Julio Aróstegui : Largo Caballero

■ Jesús Moncada

■ Federico García Lorca

■ Nők a spanyol polgárháborúban

Tartalom

Szilágyi István: Anderle Ádám emlékére (1943–2016)	3
Ferwagner Péter Ákos: Történelem és politika, emlékezetpolitika. A spanyol polgárháború esete	5
Harsányi Iván: Régi adósság: Julio Aróstegui Largo Caballero-életrajza	20
Anderle Ádám: Polgárháború a polgárháborúban?	35
J. Nagy László: A spanyol polgárháború és a Magreb-országok	42
Kökény Andrea: Amerikai részvétel a spanyol polgárháborúban	49
Zalai Anita: Nők a spanyol polgárháborúban	58
Marosi Ágnes: A spanyol emigráns köztársasági kormány újjászervezése és elszigetelődése 1945–1950	68
Csikós Zsuzsanna: A spanyol polgárháború traumája a kortárs spanyol szépprózában	78
Nemes Krisztina: Regénybe zárt emlékezet – Jesús Moncada: <i>Szoborgaléria</i>	90
Katona Eszter: „Síromat hol lelem meg, merre, mondd?” Gondolatok Federico García Lorca sírjának keresése kapcsán	105
Jancsó Katalin: Mexikó és a spanyol köztársasági emigráció	121
Alessandro Rosselli: A spanyol polgárháború a <i>Prospettive</i> folyóirat tükrében (1938)	133
Zoltán Márta: A spanyol polgárháború visszhangjai a korabeli magyar katonai szaksajtóban	144
Dornbach Mária: Ismertető Katona Eszter García Lorca-monográfiájáról	157

**„Síromat hol lelem meg, merre, mondd?”
Gondolatok Federico García Lorca sírjának
keresése kapcsán**

Abstract

Federico García Lorca was one of the first and most famous victims of the Spanish Civil War, whose grave still has not been discovered. In the first part of our study, the representation of death in Lorca's works is approached from a literary aspect with quotations from prose, lyrical and dramatic texts, creating frequently an esoteric aura around the figure and the death of the poet. The second part of the study is concerned with the search of Lorca's grave, the debate over the exhumation, the current state of researches, and the inefficient excavations between 2009–2016.

Keywords: Federico García Lorca, Spanish Civil War, mass graves, exhumation

Absztrakt

Federico García Lorca a spanyol polgárháború egyik első áldozata és egyben legismertebb halottja is, akinek nyughelyét máig nem ismerjük. Tanulmányunk első része irodalmi aspektusból közelíti meg a nagy granadai költő halálképét, olyan vers-, dráma- és prózaidézetekkel, melyek nem ritkán ezoterikus aurát vonnak a költő alakja és halála köré. A cikk második része Lorca nyughelyének keresésével, az exhumálás körüli vitákkal és a kutatások mai állásával, valamint a 2009–2016 között lezajló ásatások eredménytelenségével foglalkozik.

Kulcsszavak: Federico García Lorca, spanyol polgárháború, tömegsírok, exhumálás

Kétségtelen, hogy Federico García Lorca a spanyol polgárháború egyik első áldozata és egyben legismertebb halottja is volt, akinek nyughelyét máig nem ismerjük. Tanulmányunk első része irodalmi aspektusból közelíti meg a nagy granadai költő halálképét, míg a második rész García Lorca nyughelyének keresésével, az exhumálás körüli vitákkal és a kutatások mai állásával foglalkozik.

García Lorcát többnyire vidám, nyüzsgő és zajos életet élő művésznek ismerték a kortársak, ám a felszín alatt ott lakozott Lorcában a magányosan gyöttrődő ember, a „bánat hercege”.¹ Talán Unamuno *tragikus életérzésével* ragadható meg leginkább az a mélyről fakadó szomorúság, a spanyol ember ősi bánata, amely „búvópatakként volt jelen a műveiben”² és a személyiségében. Ezt a tragikus szomorúságot két alapvető érzelem, a szerelem és a haláltól való félelem táplálta. „A szerelem, amely első verseit felröpítette”, később a szerelem áttetsző álarca mögött megbújó „halál felé taszította költészetét” – állapítja meg Cernuda.³ Ugyancsak az említett 27-es generációhoz tarto-

zó költő-barát írta Lorcáról a következő gondolatot: „Most döbbenek rá, hogy mennyire a halál volt csaknem kizárólagos témája Federico García Lorca költészetének.”⁴

(Önbeteljesítő) haláljóslatok García Lorca műveiben

García Lorca halála és művei között számos rejtélyes, olykor misztikus előérzettel találkozhatunk, és több művében is olvashatunk olyan sorokat, amelyek mintha azt sugallnák, hogy a költő előre megérezte a saját halála körül kialakuló legendát. Elsőként a drámai művek közül az *Öt év múlva* (*Así que pasen cinco años*) című drámát kell megemlíteni, amely kéziratának dátuma (1931. augusztus) és Lorca halála (1936. augusztus) között valóban öt esztendő telt el, mint ahogy a darab címe sugallja. A dráma főhőse, a Fiatalember – aki az elemzések szerint García Lorca alteregója⁵ – meghal a darab végén, lelövik.

A második példánk már Lorca lírájából való, a *Cigányrománcok* (*Romancero gitano*) című kötetből. A *kárhozott románca* (*Romance del emplazado*) című vers jóslatát kell felidézniünk, amely hátborzongató pontossággal utal arra a két hónapra, amikor García Lorca született és meghalt: „Június hó huszonötök / szemét Kesergő kitarja, / augusztus hó huszonötök / lefeküdt, szemét lezárta. [...]”⁷ (Nagy László fordítása).

Retrospektív olvasatban hasonlóan sorsbeteljesítőnek tűnik a *Tamarit-kert* (*Jardín del Tamarit*) kötetben olvasható *Kaszida a sötét galambokról* (*Casida de las palomas oscuras*) című vers is. Ebben García Lorca jóslatszerűen előlegezi meg a saját nyughelyére vonatkozó, hátborzongatóan aktuális kérdést: „¿dónde está mi sepultura?”, vagyis „[s]íromat hol lelem meg, merre, mondd?”⁸ (Eörsi István fordítása).

Egy idézet szinte kötelező a posztumusz kiadású *A költő New Yorkban* (*Poeta en Nueva York*) kötetből is, mégpedig a *Mese és kördal a három barátáról* (*Fábula y rueda de los tres amigos*) című költeményből. Az utolsó strófa sorai misztikus jóslatként fogalmazzák meg azt a kérdést, amely a spanyol polgárháború máig megválaszolatlan talánya:

Megöltek engem,
megértettem ezt, amikor a százszorszépek sikoltozásában
elmerültek a tiszta formák.
Bejárták a kávéházakat, temetőket és templomokat,
csapraverték a hordókat és szekrényeket,
összetörték a három csontvázat és kitépdesték aranyfogaikat.
De engem nem találtak többé.
Nem találtak rám?
Nem. Nem találtak rám.⁹

(Orbán Ottó fordítása)

Az utókor tehát gyakran értelmezi García Lorca egyes műveit úgy, hogy azokra rávetíti a szerző halálát és annak tragikus körülményeit, egyfajta ezoterikus aurát vonva a mártírköltő köré. A leggyakoribb példa erre talán a híres *Siratóének Ignacio Sánchez Mejías torreádor felett* (*Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*) című hosszúvers ilyen nézőpontú olvasata, mely a köztudatban García Lorca halála után már nemcsak a torreádor, hanem a költő búcsúdalává is vált:

*Soká születik párja – tán sohse jön világra
ily andalúz, ily tiszta, kalandokban ily gazdag.
Elcsukló szavaimmal siratlak délceg fenség,
s a gyászos szél örökké reszket az olajfák közt.¹⁰*

(Nagy László fordítása)

A drámai és lírai idézetek után az irodalmi halálképet bemutató első rész lezárásaképp álljon itt egy részlet García Lorca egyik prózai írásából is. A *duendéről* szóló híres előadásában [A „duende” (Játék és elmélet) – *Teoría y juego del duende*] a költő-drámaíró mintha előre megjósolná azt a hatalmas nyilvánosságot, amely halála körül kialakult, és a sír exhumálása körüli viták kapcsán – 2009-től napjainkig – egyre csak erősödik:

*„A halál minden országban befejezés. Jön, és a függöny legördül. Spanyolországban nem. Spanyolországban széthúzzák a függönyt. Nálunk so-
kan haláluk napjáig élnek a négy fal között, s csak akkor viszik ki őket a
napra. Spanyolországban a halott holtan is sokkal élőbb, mint a világ
bármely más táján: arcéle metsző, mint a borotva éle.”¹¹*

(András László fordítása)

Lorcát keresve...

Mielőtt az ezotéria vagy akár a parapszichológia ingoványos talajára tévednénk, és messzemenő következtetéseket vonnánk le az élet és a mű szoros összefonódásáról, az irodalmi példák után nézzük a történelmi tényeket. A továbbiakban megkíséreljük röviden összefoglalni, hogy kik keresték eddig Lorca sírját, és milyen eredménnyel zárultak a kutatásaik.

García Lorca halálának körülményeit elsőként – mint az várható volt, hiszen a Franco-rezsim első évtizedeiben szinte beszélni sem lehetett a költőről – nem is a spanyolok, hanem külföldi történészek és irodalomárok kezdték vizsgálni. Miért, hogyan és pontosan hol halt meg Lorca? Ezekre a kérdésekre keresték – és néhány részletre a mai napig keresik – a kutatók a válaszokat, és ezekből próbálják rekonstruálni a múltat.

Gerald Brenan *The face of Spain* címmel 1950-ben kiadott élménybeszámolójában az egy évvel korábbi spanyolországi útjáról adott leírást, vagyis valójában úti-naplót írt. Számunkra azért érdekes, mert a Granadáról szóló fejezetben leírja, hogyan próbált információkat gyűjteni García Lorca haláláról és sírjának lehetséges

helyéről. Brenan már korán észrevette, hogy a költő kivégzésének indítékai között szerepelhetett minden bizonnyal az is, hogy Federico Granada szocialista polgármesterének¹² volt a sógora, valamint hogy a szintén szocialista Fernando de los Ríos-szal is szoros barátságban állt.

Claude Couffon francia hispanista is az andalúz művész halálának körülményei után kutatva látogatott el Granadába 1948-ban. Akkoriban a helybelieket nem nagyon lehetett szóra bírni a történekről, hiszen többeknek voltak meggyilkolt rokonai, illetve az atrocitások egykori elkövetői közül sokan életben és ráadásul fontos pozíciókban voltak. Couffon azonban találkozott egy fiatalemberrel, akinek az apját ugyanazokban a napokban végezték ki, mint García Lorcát. A segítőkész diák elvezette a francia kutatót Víznarba, a gyilkosság helyszínére.¹³ Couffon kutatási eredményeit először 1951 augusztusában a *Le Figaro Littéraire* hasábjain közölte, és ez volt az első olyan cikk, amely az igazat kísérelte meg feltárni Lorca halálával kapcsolatban. Az akkor huszoneves fiatal kutató egyik napról a másikra híres lett: Rafael Alberti, Pablo Neruda, Vicente Aleixandre, Luis Cernuda és Lorcának más barátai is felvették vele a kapcsolatot. Az első cikkek után Couffon 1951-ben *Ce que fut la mort de Federico García Lorca* címmel könyvet is írt Lorca meggyilkolása kapcsán végzett nyomozásairól.¹⁴ Az exhumálás kérdését érintő viták 2009-es feléledésekor ő volt az egyik legtöbbet idézett szerző, és korábbi munkássága miatt meglepő, hogy ekkor már ellenezte a sírok feltárását. Egy interjúban így nyilatkozott a 2013-ban elhunyt francia hispanista: „Nem értek egyet a csontok keresésével. Békében kellene nyugodnia a többi halottal együtt. Feltételezem, hogy a családja sem akarja ezt, hiszen már mítosz alakult ki Lorca halála körül. Lorcáról sok mítosz él [...], és mára már nagyon nehéz a legendáról leválasztani az igazságot”.¹⁵

Annak ellenére, hogy Jean-Louis Schonberg számos hazugságot és alaptalan dolgot állított könyvében, mégis – vagy talán éppen ezért – az ő kutatásai váltották ki az ötvenes években a legnagyobb visszhangot. Az *Enfin, la vérité sur la mort de Lorca! Un assassinat, certes, mais dont la politique n'a pas été le mobile* (1956) című írásában azt állítja, hogy Lorca halálának az oka egy homoszexuális féltékenység miatt kirobbant leszámolás lehetett,¹⁶ vagyis – véleménye szerint – az ügynek semmi köze nem volt a politikához. Schonberg elképzelésének gyors spanyolországi terjedéséhez hozzájárult az is, hogy a spanyol sajtóban (*La Estafeta Literaria*, 1956. október 13.) az eredeti francia írásból részleteket jelentettek meg, ám a spanyol verzió számtalan félrefordítást és torzító leegyszerűsítést tartalmazott. A francóista média egyedüli célja ugyanis az volt, hogy García Lorca halálát teljesen megfossza a politikumtól, és erre Schonberg teóriája tökéletesen alkalmas is volt.

Brenan, Couffon és Schonberg nem ismerték személyesen García Lorcát, ezért az ő kutatásaikhoz képest Marcelle Auclair írásai mindenképp új megvilágításba helyezték a meggyilkolt költő alakját, hiszen a francia hispanista író nő közeli barátja volt a granadai művésznek. Az 1968-ban megjelent *Enfances et mort de García Lorca*¹⁷

című könyvében a korábbi kutatóktól eltérve Auclair nemcsak a „granadai gaztettre” koncentrál, hanem García Lorca életrajzáról is értékes információkkal szolgál.

A spanyol születésű, ám 1936-ban szüleivel Amerikába emigrált Agustín Penón kutatásai is említést érdemelnek, annak ellenére, hogy maga a szerző sosem adott ki könyvet a García Lorca halálával kapcsolatban végzett vizsgálódásairól. Penón 1955-ben tért vissza Spanyolországba, és Granadába ment, hogy ott García Lorca halálával kapcsolatban tájékozódjon. Személyes beszélgetések és interjúk révén sok részletre derített fényt a költő utolsó napjairól, óráiról, ám amikor Penónt meghívták egy José Rosales előtt tisztelgő falangista emlékestre, a húsz éve már Amerikában élő fiatalember hirtelen megtapasztalta, hogy Spanyolországban mennyire korlátozottak még a kutatók lehetőségei. Amikor Penón köszöntőjében „Granadára és Federico García Lorcára!” felkiáltással emelte fel a poharát, hirtelen néma csend lett a teremben. Ezután Penón megértette, hogy óvatosnak kell lennie. Ugyan a hatóságok szemmel tartották, kutatásait nem függesztette fel, ám elővigyázatosságból úgy döntött, hogy angolul készít feljegyzéseket. Ő volt az első kutató, aki a García Lorca család kérésére a hatóságok által 1940-ben kiállított halotti bizonyítványt¹⁸ kézbe vehette. A Brenan által 1950-ben megjelölt helyszínre ellátogatva ő is igyekezett lokalizálni a sírt. Granada után pedig Madridba utazott, ahol Ruiz Alonsóval, a költőt a Rosales család házában letartóztató férfival is készített interjút.¹⁹ Amikor évekkel később Gibson is felkereste a *CEDA* (*Confederación de las Derechas Autónomas*, Autonóm Jobboldal Spanyol Szövetsége) egykori parlamenti képviselőjét, Ruiz Alonso elmesélte neki, hogy ő csak a második, mert „egy amerikai selyemfiú”²⁰ is kíváncsi volt már a költő halálában vállalt szerepére. Penón 1956 őszen azonban váratlanul elhagyta Spanyolországot. A hirtelen távozás indítékára hivatalosan nem derült fény, de naplójából egyértelműen kiolvasható, hogy a titkosrendőrség megfigyelte, és az a hír terjedt róla, hogy a CIA kémje, valamint vállalt homoszexualitása miatt is érték Penónt támadások. Amerikai állampolgársága ugyan diplomáciai védelmet jelentett számára, azonban félt, hogy kutatási eredményei kerülnek veszélybe, ha továbbra is Spanyolországban marad. Dokumentumok, fotók, interjúk és a költő néhány kiadatlan írása is Penón bőröndjében volt, amikor a cádizi kikötőből kihajózott Amerika felé.

Penónnak – és általában a Franco-diktatúra alatt a García Lorcával foglalkozó kutatóknak – három ellenfelet kellett leküzdenie vizsgálódásai során: a spanyolokat uraló és az *oral history*-t az öncenzúra korlátai közé szorító félelemmel, az idő múlásából adódó felejtéssel, valamint az igazságot eltorzító hamisításokkal és hazugságokkal.²¹ Rejtély, hogy miért nem publikálta Penón a kutatásait, csak annyi biztos, hogy az 1976-ban bekövetkező halála előtt barátjára, William Laytonra bízta a granadai költővel kapcsolatos információkkal teli bőröndöt. Két évvel később Gibson kereste fel Laytont, akivel szerződésben megállapodtak, hogy az ír kutató vállalja Penón anyagainak a kiadását. A könyv *Diario de una búsqueda lorquiana* (1955–1956) címmel végül 1990-ben látott napvilágot Ian Gibson gondozásában. A kötet szinte észrevétlen maradt, és való-

színüleg Agustín Penón neve is a feledés homályába merült volna, ha az 1995-ben elhunyt Layton végrendeletében nem jelölte volna meg Marta Osoriót – Penón és Layton közös ismerősét –, megbízva az írónőt, hogy viselje gondját az értékes hagyatéknak. Osoriónak több mint tíz évbe tellett, míg a feljegyzéseket és a dokumentumokat kiadásra alkalmas állapotba rendezte, és a könyv csak 2001-ben *Miedo, olvido y fantasía. Crónica de la investigación de Agustín Penón sobre Federico García Lorca* címmel látott napvilágot.²²

A francia kutatók és Agustín Penón után a már említett ír hispanista, Ian Gibson kutatásai következtek. A máig legrészletesebb García Lorca-életrajz szerzője a hatvanas évek derekán kezdte el vizsgálódásait, amikor egy évet Granadában töltött azzal a céllal, hogy a költő-drámaíró műveit tanulmányozza. A helyszínen azonban megismerkedett olyan emberekkel is, akik közről ismerték Lorcát, illetve átérték az 1936 nyarán elszabadult kegyetlen megtorlásokat. A személyes tapasztalatokból és beszélgetésekből Gibson annyi információt gyűjtött Lorca halálával kapcsolatban, hogy végül, eredeti kutatási tervét megváltoztatva, ő is a gyilkosság kérdésével kezdett alaposabban foglalkozni, és ugyanazokat a helyszíneket járta végig 1965-ben, mint Penón tíz évvel korábban. Könyvének, az 1971-ben Párizsban (de spanyol nyelven) kiadott *La represión nacionalista en Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca*²³ címet viselő munkának az újszerűsége az volt, hogy elődeihez képest szélesebb társadalmi-politikai kontextusban vizsgálta Lorca halálát. Vila-San-Juan szerint azonban némileg túlpolitizálja a gyilkosság körülményeit, és külföldi nézőpontja, valamint erős Franco-ellenessége miatt néha vitatható megállapításokat tesz.²⁴ Ennek ellenére a spanyol kutató is elismerte Gibson érdemeit, hisz Granadában, főleg külföldiként, nem volt egyszerű bejutni olyan ajtókon, ahol Gibson kopogtatott. Agustín Penón munkásságát ismerve azonban több ponton is megkérdőjelezhető Gibson elsőbbsége és kutatói etikája.²⁵

Ian Gibson 1971-ben megjelent első könyve után is sorra publikálta írásait a témában. Az ír hispanista mondhatni megszállottként kutatta, s kutatja napjainkig Lorca halálát, illetve a tömegsír keresésében is részt vesz. A Lorca halálával foglalkozó Gibson-könyvek közül ki kell emelnünk még a *Granada en 1936 y el asesinato de Federico García Lorca* (1979), és az *El hombre que detuvo a García Lorca: Ramón Ruiz Alonso y la muerte del poeta* (2008) című műveket. A *Lorca, muerte de un poeta* című filmforgatókönyv is Gibson nevéhez köthető, Juan Antonio Bardem és Mario Camus társszerzőkkel együtt.

Az ír szerző későbbi kutatásaihoz még visszatérünk, de hogy a kronológiánkat ne törjük meg, folytassuk a sort a már említett José Luis Vila-San-Juannal, aki a spanyolországi kutatók közül elsőként²⁶ vizsgálta García Lorca halálát.²⁷ A hetvenes évek elején megjelent *¿Así fue? Enigmas de la guerra civil española* című könyvében csupán egy fejezetet²⁸ szentelt a témának, de a három évvel később, 1975-ben kiadott *García Lorca, asesinado: toda la verdad*²⁹ című monográfiáját már teljes egészében Lorca haláláról írta. A könyv viszonylag késői megjelenésű,

így Vila-San-Juan már a korábbi eredményeket (Brenan, Schonberg, Auclair, Gibson) is beépítette saját kutatásaiba. A spanyol szerző a granadai hatóságokat és Ruiz Alonsót nevezi meg a gyilkosság legfőbb vádlottjaiként.

Franco halála, vagyis 1975 után még nagyobb figyelmet kaptak a költő holttestének a keresésére, a halál pontos körülményeire és a gyilkosság felelőseire összpontosító kutatások. García Lorca utolsó napjait vizsgálja az egykori falangista újságírónak, Eduardo Molina Fajardónak az 1983-ban megjelent *Los últimos días de García Lorca* című, posztumusz kiadású³⁰ monográfiája, amelynek 2011-es bővített változata *El libro-documento fundamental sobre el caso Lorca* alcímmel látott napvilágot.

Miguel Caballerót is az igazság keresése hajtotta, és 2007-ben Pilar Góngora Ayalával együtt adta ki a *La verdad sobre el asesinato de García Lorca: historia de una familia* című könyvét, amelyben – mint ahogy a cím is jelzi – Lorca halálának motívumai között a rokonokkal folytatott üzleti és személyes viszályokat jelöli meg a gyilkosság legfontosabb indítékeként. Miguel Caballero egy 2011-es könyvében García Lorca utolsó óráinak homályba boruló részleteit igyekszik feltárni *Las trece últimas horas en la vida de Federico García Lorca* címmel.

Federico Molina Fajardo történész 2012-ben adta ki Nestares tábornok³¹ emlékein alapuló *García Lorca y Víznar* című könyvét, s ebben a gyilkosság pontos helyszínét ugyanoda lokalizálja, mint unokafivére, Eduardo Molina Fajardo és Miguel Caballero tették korábban.

A 2007-ben elfogadott *Ley de la Memoria Histórica* (A történelmi emlékezet törvénye) hatására pedig már nemcsak a gyilkosság felelőseinek, hanem a tömegsír feltárásának és az exhumálásnak a kérdése is napirendre került.³² 2009-ben az ásatások megindulása után jelent meg Gabriel Pozo Felguera *Lorca: el último paseo* című könyve, mellyel – az alcím szerint – a szerző a Lorca-gyilkosság rejtélyeinek a kulcsát akarta átadni az olvasóknak. Pozo – Gibsonhoz hasonlóan – Alonso Ruiz személyére koncentrált adatgyűjtése során, és az egykori granadai képviselő 2007-ben elhunyt lányával, a színésznő Emma Ruiz Penellával, valamint a García Lorca Alapítvány elnökével, Laura García-Lorca de los Ríos-szal is készített interjúkat.

A 2009-ben lezajlott, négy hónapig tartó és eredménytelenül záruló ásatások krónikáját 2010-ben Ian Gibson adta ki *La fosa de Lorca: crónica de un despropósito* címmel. Az ír kutató ugyan nem vett részt közvetlenül a munkában,³³ könyvében mégis határozottan foglal állást, kimondva, hogy az ásatások körüli hivatalos titkolózás, a felkészületlenség és a túlságosan leszűkített keresési zóna vezetett a vállalkozás sikertelenségéhez.

Az exhumálás körüli álláspontok és a sír keresése

A spanyol társadalomban konszenzust teremtő és a békés demokratikus átmenetet lehetővé tevő „csendpaktumot” a szocialista kormányzás alatt elfogadott, és heves vitákat kiváltó *Ley de la Memoria Histórica* törte meg hivatalosan. A megbékélés és emlékezés filozófiájára épülő törvény deklarált célja a múlt bűneinek a feltárása, az áldozatok, valamint azok hozzátartozóinak a rehabilitálása volt. A *történelmi emlékezet törvénye* így megfelelő jogi háttérrel biztosított, hogy exhumálják és méltó körülmények között újratemessék a 20. század legnagyobb spanyol költő-drámaíróját is.³⁴ Ezt sürgette a történészek és az irodalomárok egy része, élükön a nyolcvanas évek óta már kettős, ír–spanyol állampolgárságú Ian Gibsonnal, aki, mint láttuk, számos könyvet jelentetett meg a témában 1971 óta.

Vajon hogyan viszonyultak mindehhez azonban a költő hozzátartozói? A Lorca család egészen máshogy ítélte meg a kérdést, és már 2003-ban állást foglalt: „A nagymamám, a nénikém és az apám nem akarták, hogy kiássák a sírt, és nekünk tiszteletben kell tartanunk az ő akarukat” – nyilatkozta Laura García-Lorca de los Ríos.³⁵ Öt évvel később – vagyis már a *Ley de la Memoria Histórica* életbe lépése után – sem változott az örökösök álláspontja, s ezt ugyancsak a költő unokahúga egy interjúbán így foglalta össze: „Federico bácsikám egy a polgárháború több százezer áldozata közül. Nem hiszem, hogy külön elbánás járna neki, és valószínűleg ő sem akarná. [...] Nem akarunk exhumálást és újratemetést, az egész területet szeretnénk emlékhellyé nyilvánítani. [...] Más a múlt politikai felbolygatása, és más az egyéni, családi emlékezet életben tartása.”³⁶

Egy másik családtag, Manuel Fernández-Montesinos García szerint „Federico bácsikám sírját kiásni: szentségtörés”.³⁷ García Lorca hozzátartozói tehát családi ügynek tartják a gyászt és az emlékezést, és elhatárolódnak attól, hogy a földi maradványok keresése szenzációhajhász médialátványossággá váljon. A 2008-as cikk óta is több interjúbán hangot adott akarátának a család, a számos írás közül egy utóbbit idézünk csak 2014-ből: „Nincs joguk [az exhumáláshoz], mert a mi álláspontunk nem változott. Nem adtunk, és nem is fogunk engedélyt adni a csontok keresésére”³⁸ – jelentette ki határozottan a költő unokahúga, nemcsak rokonként, hanem a *FGL Alapítvány* elnökeként is képviselve a család akarátát.

Laura García-Lorca de los Ríos három nyilatkozatából (2003, 2008, 2014) érdekesen kirajzolódnak a család indokai: az elődök akarátának tiszteletben tartása; a szenzációéhes média magánéletükből való kizárása; valamint annak hangsúlyozása, hogy a polgárháború sok ezer ártatlan áldozata közül Federico García Lorca csak egy volt, így nem illeti meg külön bánásmód a többiekkel szemben. Ha a csontjai

előkerülnének, a mostani tömegsír helyszínét – és így a többi, ott nyugvó áldozatot is – megfosztanák az emlékezettől, hiszen García Lorca földi maradványainak át-helyezésével a mostani park sem lenne többé zarándokhely. Sőt, mi több, pár éven belül egész biztosan civil építkezések is megindulhatnak a helyszínen, hiszen már erre is volt korábban többször próbálkozás, de ezeket a Lorca-örökösök eddig sikerrel megakadályozták.³⁹ Lorca exhumálásával azonban már nem lenne többé olyan nagyhirű halott a tömegsírban, akinek hozzátartozói meg tudnák hiúsítani egy építési vállalkozó üzleti terveit és a markológépek pusztítását. García Lorca örökösei sem akarnák, hogy a tömegsír fölé emelt sportpályák vagy luxushotelek viseljék híres rokonuk nevét.⁴⁰

García Lorca művészi nagysága, ismertsége és halálának szimbolikus tartalma miatt azonban a családi ügy nem maradhatott személyes síkon. A Lorcával egy időben kivégzett áldozatok – a köztársasági tanító, Dióscoro Galindo González, valamint két anarchista *banderillero*⁴¹, Francisco Galadí Melgar és Joaquín Arcollas Cabezas – hozzátartozói az exhumálás mellett tették le a voksukat, s ezt természetesen a García Lorca család sem tudta megtiltani.⁴² Laura García-Lorca de los Ríos azonban kiemelte, hogy minden családnak joga van a rokonainak a felkutatásához, ők azonban azt kívánják, hogy Lorca maradványai maradjanak háborítatlanul. Ha a csontokat megtalálják, ők nem adnak engedélyt azok vizsgálatára.

Számos ismert író, történész, irodalomtörténész is a család nézetét osztja. Francisco Rico azt hangsúlyozza, hogy Lorca egyé vált a többi áldozattal, és a tömegsír többi halottja is egy Lorcával (*Lorca eran todos*), s így a víznari emlékhely feltárását, a csontok azonosítását kegyeletstértő látványosságnak tartja. Rico megfogalmaz egy fontos kérdést is: vajon mi történik majd a leletekkel? Lorca csontjai emlékhelyre kerülnének, a többi beazonosítatlan maradvány pedig tömegsírba térne vissza? A történész Santos Juliá is úgy véli, hogy Víznar egy olyan temető, amelynek emlékét nem szabad megsérteni.⁴³

Az említett történészekkel, irodalmárokkal ellentétes véleményen van azonban Gibson, aki szerint Lorca a világ leghíresebb költője, és sem a családnak, sem a történelemnek nem szolgálunk azzal, ha nem szerzünk bizonyosságot maradványai hollétéről. A költő halála nem magányügy, „Lorca mindenki tulajdona”,⁴⁴ ezért az író kutató szerint a köz érdeke felülírja a család személyes akarátát. Gibson hangsúlyozza, hogy a tömegsír szimbolikus jelentéssel bír, és annak kiderítése, hogy mi történt az ott nyugvó áldozatokkal, a történelmi igazságot tárná végre fel.⁴⁵

A viták és a költő családjának akarata ellenére végül az *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica* (ARMH) kezdeményezésével 2009 őszén megindultak az ásatások a tömegsír biztosnak vélt helyszínén – amit Gibson az egykori sírásó, Manuel Castilla⁴⁶ elbeszélése alapján jelölt ki könyvében⁴⁷ –, vagyis a mai víznari *Parque García Lorca* területén. A negyvenhét napig tartó 70 000 eurós összköltségű ásatás azonban eredménytelenül és sokak csalódásával zárult. A

sírok feltételezett helyén a kutatók egyáltalán nem találtak emberi csontokat, így ez a nem várt fordulat régi spekulációk újjáéledésének adott alapot. Vajon a hatalmas nemzetközi visszhang és felháborodás miatt még Franco ásatta ki, és szállíttatta máshová a holttesteket? Esetleg a monumentális *Valle de los Caídos*-ban temették újra Lorcát Franco és a család tudtával? Vagy a Lorca család exhumáltatta és temette el híres rokonát ismeretlen helyre már korábban? Vagy talán a Lorca holttestét Spanyolországból elszállító uruguayi milliomosról⁴⁸ szóló pletykák lennének igazak? Egyáltalán, jó helyszínen történtek az ásatások? A kérdések még hónapok múlva sem csitulnak, és egyre sem sikerült választ adni.

Sokkal kisebb port kavart az a 2013 novemberében kezdődő kéthetes ásatás, amely hivatalosan nem is García Lorcát, hanem „a polgárháború áldozatait” kereste 500 méterre a korábbi helyszíntől.⁴⁹ A szintén eredménytelenül végződő, mintegy 300 négyzetméteres területet átvizsgáló, 10 000 eurós költségű kutatás visszafogott médiavisszhangja miatt nem ébresztett elvárásokat, így a második kudarc a közvéleményben is csak kisebb csalódást váltott ki, mint a 2009-es első kísérlet.

A harmadik (hivatalosan a második) próbálkozás 2014 novemberében kezdődött, amikor egy újabb csoport kezdte el a zóna feltárását Javier Navarro régész és a *Las trece últimas horas en la vida de Federico García Lorca* (2011) szerzője, Miguel Caballero irányítása alatt. A több hónapos előkészületi munka során a kutatók rengeteg anyagot néztek át aprólékosan. Összegezték a Lorca haláláról ismert irodalmakban előforduló, hitelt érdemlő lokalizációkat, térképeket vizsgáltak, áttekintették az ávilai katonai levéltárban őrzött, a helyszínről 1938-ban készült 124 légi felvételt, valamint későbbi építkezések tervrajzeit és újságok fotóit. Andaluszia Tanácsának 16 500 eurós támogatásával végzett húsz napos feltárás azonban az előző kísérletekhez hasonlóan nem hozott eredményt. A kutatók menet közben rájöttek, hogy körülbelül húsz méterrel arrébb kellett volna végezni a keresést, azonban a munkák folytatásához az előalkulációk szerint még további 33 000 euróra lett volna szükség. Amikor a hatóságok nem adták meg a támogatást, Miguel Caballero csalódottan állapította meg, hogy „Cervantes csontjainak azonosítására 100 000 eurót költöttek”.⁵⁰

Kimondhatjuk, hogy Lorca nyughelyének feltárásában semmivel sem vagyunk előrébb, mint a *Történelmi emlékezet törvénye* előtt voltunk? Egyelőre igennel kell válaszolnunk, azonban egy 2015 áprilisában nyilvánosságra hozott francóista dokumentum⁵¹ valamelyest kárpótolja az ásatások kudarcra miatt csalódott közvéleményt. Az 1965. július 9-én kelt hivatalos irat a granadai rendőrkapitányságon látott napvilágot *Antecedentes del poeta Federico García Lorca* címmel.⁵² A jelentés meglehetősen zavaros, hibákkal teli összefoglalása a költő letartóztatásának, ám annyiban mégis történelmi jelentőségű, hogy ez a francóista államapparátus által kiadott első dokumentum, amely mellébeszélés nélkül kimondja: a költő gyilkosság áldozata lett, és a granadai polgári kormányzóság parancsára végezték ki. A Lorcát bűnösneként beállító vádak között szerepel, hogy Fernando de los Ríos és más szocialisták barátja, az *Alhambra* szabadkőműves csoport *Homero* álnéven ismert

tagja, valamint hogy homoszexuális volt. Miért született ez az irat éppen 1965-ben, vagyis majd harminc évvel a költő halála után? A háttérben Marcelle Auclairnek a párizsi spanyol nagykövetséghez írt, Lorca halálával kapcsolatban információt kérő beadványa állhatott, amelyről a külügyminiszter, Fernando María Castiella 1965. június 25-én kelt, Camilo Alonso Vega belügyminiszternek címzett leveléből értesülhetünk. Castiella, konzultálva Manuel Fraga Iribarne tájékoztatási és idegenforgalmi miniszterrel, hajlott rá, hogy Auclair tájékozódhasson. Fraga Iribarne is – a levél szerint – „felettebb szükségesnek” tartotta, hogy a kormányzat a „García Lorca-epizódot” felülvizsgálja. Auclair kérelmének iktatása után tehát kormányzati utasításra született a granadai jelentés, azonban annak tartalma a fennálló rezsim bűnösségét támasztotta alá, s ennek kiszivárogtatása nem volt cél. Így Auclair kérelme megválaszolatlan maradt, a dokumentum már nem jutott el az írónőhöz.

Kell-e tovább keresni a sírt? Főleg úgy, hogy García Lorca hozzátartozói ezt elenzik – teszi fel Santos Juliá történész a kérdést. Véleménye szerint a 2009-es, a 2013-as, majd a 2014-es ásatás az áldozatok hozzátartozóinak a személyes emlékezethez való jogát sértette meg, amit pedig éppen a *Ley de la Memoria Histórica* tűzött a zászlajára.⁵³ Gibson és sokan mások viszont amellet kardoskodnak, hogy igenis kötelessége a spanyol államnak tovább keresnie a nagy költő nyughelyét. A csontok megtalálásával García Lorca a spanyolok oly régóta várt megbékélésének szimbólumává válhatna – véli a sokak által támadott Lorca-biográfus.⁵⁴

A 2016-os esztendőben – García Lorca halálának 80. évfordulóján – a sír keresése mellett érvelők akarata erősödött fel, hiszen két újabb történeusről tudunk végezetül beszámolni. Az egyik egy 2016. augusztus 17-én megjelent sajtóhír,⁵⁵ mely arról tudósított, hogy az *Asociación para la Recuperación de la Memoria Histórica* szervezet a költő halálának kivizsgálását követelve feljelentést tett az argentin bíróságon. Az ügy a Franco-rezsim alatt elkövetett bűnök feltárásával évek óta foglalkozó María Romilda Servini de Cubría bírónőhöz került, a kivizsgálás még folyamatban van. A másik esemény pedig egy újabb ásatás megindítása volt 2016. szeptember 19-én, ismét Javier Navarro és Miguel Caballero vezetésével. A három hetes kutatás már befejeződött, de az eddigiekhez hasonlóan ez sem vezetett eredményre: egyáltalán nem találtak emberi maradványokat a helyszínen. Úgy tűnik tehát, hogy a tanulmányunk címében idézett költői kérdésre az utókor egyelőre még nem tud választ adni.

Jegyzetek

¹ ALEIXANDRE 1986. 1234.

² CERNUDA 1986. 1239.

³ Uo.

⁴ Uo.

⁵ Margarita Ucelay a darabot García Lorca „onirikus önéletrajzaként” értelmezi (UCELAY 2010. 48.).

⁶ 1898. június 5-én született, 1936. augusztus 19-én végezték ki.

⁷ GARCÍA LORCA 1967. (I.) 350.

⁸ Uo. 484.

⁹ Uo. 371.

¹⁰ Uo. 450.

¹¹ GARCÍA LORCA 1967. (II.) 783.

¹² Húga férjét, Manuel Fernández-Montesinost pár nappal Lorca halála előtt végezték ki.

¹³ Couffon kutatásai és cikke éppen elég figyelmeztető jel volt a spanyol rezsimmek: Franco elrendelte, hogy fenyővel ültessék be a víznari területet, hogy ne látszódjanak a sírok.

¹⁴ Spanyolul 1964-ben adták ki Kubában kutatásai összegzését *En Granada, tras las huellas de García Lorca* címmel. A Buenos Aires-i Losada kiadónál pedig 1967-ben jelent meg a *Granada y García Lorca* című könyve, szintén spanyolul.

¹⁵ Couffon szavait idézi: CAPPA 2013.

¹⁶ LÓPEZ CASTELLÓN 1984. 44–46.

¹⁷ Spanyolul (*Vida y muerte de García Lorca*) 1972-ben jelent meg egy mexikói könyvkiadónál. A könyvről magyarul Benyhe János írt ismertetőt a *Nagyvilág* 1970. júliusi számában.

¹⁸ A dokumentumot közli: VILA-SAN-JUAN 1977. 14–15.

¹⁹ Agustín Penón elsőbbsége vitathatatlan néhány kérdés megválaszolásában, jóllehet eredményei szinte alig kaptak visszhangot. Így gyakran az utókor Ian Gibson érdemének tudja be a költő halála kapcsán felmerült homályos részletek tisztázását.

²⁰ MARTÍNEZ REVERTE 2011.

²¹ MARTÍNEZ REVERTE 2012.

²² Penón neve sajnos a mai biográfiákból is kikopott, vagy leginkább Ian Gibson árnyéka vetül rá. Kicsit hosszabb bemutatását éppen ezért tartottuk indokoltnak.

²³ 1975-ben a könyv javított változata is napvilágot látott *La muerte de Federico García Lorca* címmel, szintén a Ruedo Ibérico kiadónál.

²⁴ VILA-SAN-JUAN 1977. 34.

²⁵ Gibson az interjúk során gyakran használt elrejtett diktafonokat a beszélgetőpartnerek tudta és engedélye nélkül (Uo.).

²⁶ Agustín Penónt emigráns spanyolként említettük.

²⁷ Vila-San-Juan előtt Manuel Vicent merete először nyíltan leírni Spanyolországban Lorca halálával kapcsolatban a gyilkosság (*asesinato*) szót (VICENT 1969. 187.).

²⁸ A könyvben a polgárháború 23 rejtélyét veszi sorra a szerző 526 oldalon, és ezek közül csak egy enigma García Lorca halála. A fejezet terjedelmében nem túl hosszú (14 oldal), és valójában – mintegy fordításként – a korábbi külföldi kutatások összefoglalását adja. Mégis vitathatatlan érdeme, hogy Spanyolországban elsőként ad hírt a korábbi külföldi kutatók fontos eredményeiről.

²⁹ Talán nem véletlen, hogy a spanyol kutató által választott cím emlékeztet Schonberg 1956-os írásának a címére. A húsz évvel későbbi monográfiájában Vila-San-Juan célja, hogy – az akkori ismeretek szerint – a *teljes igazságot* tárja az olvasók elé.

³⁰ A szerző 1979-ben hunyt el, így a családja adta ki a könyvet.

³¹ José María Nestares Cuéllar táborkok a granadai „fekete legenda” volt egészen Federico Molina Fajardo könyvéig, amelyben Nestares fiának visszaemlékezései és korabeli doku-

mentumok révén a tábornok részben felmentést kap a régi bűnök alól. Ebből a könyvből megtudjuk, hogy ugyan Nestares az 1936. július 20-án Granada élére kerülő kormányzó, José Valdés Guzmán jobb keze volt, ám felettesével szembeszállva a tábornok sokszor maga mentett meg ártatlanul letartóztatottakat a haláltól.

³² Valójában ennek lehetősége már sokkal korábban felmerült. Először maga Franco ajánlotta fel az exhumálást 1955-ben, azonban a család, tartva attól, hogy a diktátor politikai céllal akarja felhasználni García Lorca nevét, nem élt a lehetőséggel.

³³ Számos García Lorcáról írt könyve ellenére a hatóságok nem konzultáltak Gibsonnal a sír lokalizálásával kapcsolatban.

³⁴ A törvényről Anderle Ádám írt tanulmányt a *Népszabadság* hasábjain (2008. február 1.).

³⁵ POZO FELGUERA 2009. 271.

³⁶ INOTAI 2008.

³⁷ ASTORGA 2008.

³⁸ JUNQUERA 2014b.

³⁹ 1998-ban például a költő 87 éves húga, Isabel García Lorca tiltakozó levélben fordult a szocialista Manuel Chaveshez, és felszólította az andalúz elnököt, hogy azonnal akadályozza meg a tervezett futballpálya építését (JUNQUERA 2014a.).

⁴⁰ GARCÍA MONTERO 2009.

⁴¹ A bikaviadalon a torreádor segédjei.

⁴² RUIZ MANTILLA 2008.

⁴³ SANTOS 2010.

⁴⁴ JUNQUERA 2009.

⁴⁵ CRUZ 2008.

⁴⁶ Manuel Castilla Blancóról – más néven „Manolillo, a kommunista” – 2015 májusában hozta nyilvánosságra Miguel Caballero, hogy a feltételezett sírásó 1936 szeptemberében beállt a Falangéba (CABALLERO 2015.).

⁴⁷ Az ásatás ugyan a Gibson-könyvben leírt helyszínt kereste, a hispanista író nem vett részt a kutatásban, mivel a szakmai tanácsát, véleményét nem kérte ki senki. A kudarc után mégis többen Gibsont támadták, amiért lokalizációja félrevezette a régészeket. Az író kutató több nyilatkozatában leszögezte, nem ő hibázott – ő nem arról a helyről beszélt, ahol a keresést végezték –, hanem az egész kutatás szakmailag dilettáns volt.

⁴⁸ Santiago Roncagliolo 2012-ben jelentette meg az *El amante uruguayo: una historia real* című könyvét, amelyben a perui szerző Lorca és az uruguayi homoszexuális költő, Enrique Amorim kapcsolatáról ír. Roncagliolo történetében azt sugallja, hogy Amorim titokban elszállította Lorca holttestét Spanyolországból, majd 1953-ban újratemette a költő tiszteletére emelt, az uruguayi Saltóban található emlékműnél. Spanyolországban egyébként az első Lorca előtt tisztelegő monumentumot 1978-ban állították fel, Granada pedig csak 2010-ben emelt szobrot nagy költője emlékének (CANO 2010.).

⁴⁹ CANO 2013.

⁵⁰ JUNQUERA 2015.

⁵¹ A *Cadena Ser* közölte a két oldalas dokumentumot, valamint a külügyminiszter, Fernando María Castiella és a belügyminiszter, Camilo Alonso Vega levélváltását (*Los documentos sobre la muerte de Lorca*). Gibson szerint Eduardo Molina Fajardo már ismer- te az iratokat, és a posztumusz kiadású *Los últimos días de Federico García Lorca* (1983) című könyvében fel is használta ezeket, jóllehet a szöveget nem közölte.

⁵² A jelentés aláírás nélküli, így a szerző ismeretlen.

⁵³ SANTOS 2010.

⁵⁴ GIBSON 2009.

⁵⁵ [Szerző nélkül]: *Argentina investigar...* 2016.

Felhasznált irodalom

- Vicente ALEIXANDRE (1986): „Federico”. Pál Ferenc fordítása. *Nagyvilág*. 1986. 8. sz. 1233–1235.
- ANDERLE Ádám (2008): „A megbékélés törvénye és ára”. *Népszabadság*. 2008. február 1. <http://nol.hu/archivum/archiv-479659-281035> (2015-06-10).
- Antonio ASTORGA (2008): „Hurgar en la fosa de mi tío Federico García Lorca es una profanación”. *ABC*. 2008. október 17.
- Marcelle AUCLAIR (1968): *Enfances et mort de García Lorca*. Paris, Seuil.
- Marcelle AUCLAIR (1972): *Vida y muerte de García Lorca*. México, Era.
- Gerald BRENAN (1950): *The Face of Spain*. London, Turnstile Press.
- Miguel CABALLERO PÉREZ – Pilar GÓNGORA AYALA (2007): *La verdad sobre el asesinato de García Lorca: historia de una familia*. Madrid, Ibersaf.
- Miguel CABALLERO PÉREZ (2011): *Las trece últimas horas en la vida de Federico García Lorca. El informe que da respuesta a todas las incógnitas sobre la muerte del poeta*. Madrid, La esfera de los libros.
- Miguel CABALLERO PÉREZ (2015): „El supuesto enterrador de Lorca se alistó en Falange”. *Europa Press*. 2015. május 3. <http://www.europapress.es/andalucia/noticia-apa-rece-documento-acredita-supuesto-enterrador-lorca-alisto-falange-1936-20150503105818.html> (2015-06-13).
- José A. CANO (2010): „Federico García Lorca vuelve en bronce a Granada”. *El Mundo*. 2010. március 28. <http://www.elmundo.es/elmundo/2010/03/26/andalucia/1269629192.html> (2015-06-10).
- José A. CANO (2013): „Aquí no se busca a Lorca”. *El Mundo*. 2013. november 30. <http://www.elmundo.es/andalucia/2013/11/30/529a13c763fd3d27758b458c.html> (2015-06-13).
- G. CAPPÀ (2013): „Fallece Claude Couffon, el primer investigador del asesinato de Lorca”. *Granada hoy on-line* folyóirat: <http://www.granadahoy.com/article/ocio/1671889/fallece/claude/couffon/primer/investigador/asesinato/lorca.html> (2015-06-02).
- Luis CERNUDA (1986): „Federico García Lorca”. Pál Ferenc fordítása. *Nagyvilág*. 8. sz. 1235–1239.
- Claude COUFFON (1964): *En Granada, tras las huellas de García Lorca*. La Habana, Ediciones Revolución.
- Claude COUFFON (1967): *Granada y García Lorca*. Buenos Aires, Losada.
- Juan CRUZ (2008): „García Lorca es todos los muertos”. *El País*. 2008. szeptember 19. http://elpais.com/diario/2008/09/19/cultura/1221775201_850215.html (2015-06-10).
- Federico GARCÍA LORCA (1967): *Összes művei*. I–II. kötet, Budapest, Helikon.
- Luis GARCÍA MONTERO (2009): „Federico merece la pena”. *El País*. 2009. október 10. http://elpais.com/diario/2009/10/10/andalucia/1255126929_850215.html (2015-06-10).

- Ian GIBSON (1971): *La represión nacionalista en Granada en 1936 y la muerte de Federico García Lorca*. París, Ruedo Ibérico.
- Ian GIBSON (1979): *Granada en 1936 y el asesinato de Federico García Lorca*. Barcelona, Crítica.
- Ian GIBSON (1981): *El asesinato de Federico García Lorca*. Barcelona, Bruguera.
- Ian GIBSON (2009): „El Estado debe buscar de una vez a Federico García Lorca”. *El País*. 2009. december 30. http://elpais.com/diario/2009/12/30/cultura/1262127601_850215.html (2015-06-11).
- IAN GIBSON (2010): *La fosa de Lorca: crónica de un despropósito*. Alcalá La Real (Jaén), Alcalá Grupo Editorial.
- Natalia JUNQUERA (2009): „¿Quién oculta a Lorca?”. *El País*. 2009. október 11. http://elpais.com/diario/2009/10/11/domingo/1255233155_850215.html (2015-06-13).
- Natalia JUNQUERA (2014a): „La Junta de Andalucía impulsa otro intento para encontrar la fosa de Lorca”. *El País*. 2014. október 31. http://cultura.elpais.com/cultura/2014/10/31/actualidad/1414775552_767681.html (2015-06-13).
- Natalia JUNQUERA (2014b): „24 pasos y 78 años para buscar a Lorca”. *El País*. 2014. november 22. http://cultura.elpais.com/cultura/2014/11/22/actualidad/1416689210_359312.html (2015-06-10).
- Natalia JUNQUERA (2015): „¿A 20 metros de encontrar a Lorca?”. *El País*. 2015. április 4. http://cultura.elpais.com/cultura/2015/04/02/actualidad/1428002239_734850.html (2015-06-13).
- INOTAI Edit (2008): „Lorca árnyékában”. *Népszabadság*. 2008. augusztus 1. <http://nol.hu/archivum/archiv-502104-299362> (2015-06-10).
- Enrique LÓPEZ CASTELLÓN (1984): *Federico García Lorca. El poeta ante la muerte*. Madrid, Ediciones BUSMA.
- Isabel MARTÍNEZ REVERTE (2011): „Agustín Penón y García Lorca”. *Con Lorca: viajero por América*. Actas del Congreso publicadas por Centro Virtual Cervantes. http://cvc.cervantes.es/literatura/lorca_america/lorca_penon.htm (2015-06-02).
- Isabel MARTÍNEZ REVERTE (2012): „Los amantes ocultos en los sonetos de amor de Federico García Lorca”. *ABC*. 2012. szeptember 4.
- Eduardo MOLINA FAJARDO (1983): *Los últimos días de García Lorca*. Barcelona, Plaza & Janés.
- Eduardo MOLINA FAJARDO (2011): *Los últimos días de García Lorca. El libro-documento fundamental sobre el caso Lorca*. Córdoba, Almuzara.
- Federico MOLINA FAJARDO (2012): *García Lorca y Víznar: memorias del general Nestares*. Granada, Almed.
- Agustín PENÓN (1990): *Diario de una búsqueda lorquiana (1955–1956)*. GIBSON, Ian (ed.). Esplugues de Llobregat, Plaza y Janés.
- Agustín PENÓN (2001): *Miedo, olvido y fantasía. Crónica de la investigación de Agustín Penón sobre Federico García Lorca*. Albolote (Granada), Comares.
- Gabriel POZO FELGUERA (2009): *Lorca: el último paseo*. Granada, Almed.
- Santiago RONCAGLIOLO (2012): *El amante uruguayo: una historia real*. Alcalá la Real (Jaén), Alcalá.
- Julia SANTOS (2010): „Federico García Lorca. Muerte y memoria” *Claves de razón práctica*. 2010. március. 200. 56–60.

- http://www.researchgate.net/profile/Santos_Julia/publication/270887780_federico_Garca_Lorca_muerte_y_memoria/links/54b7ad680cf24eb34f6ecbb9.pdf (2015-06-13).
- Margarita UCELAY (2010): „Introducción”. Federico, GARCÍA LORCA: *Así que pasen cinco años*. Madrid, Cátedra. 11–184.
- Manuel VICENT (1969): *García Lorca*. Madrid, Espesa.
- José Luis VILA-SAN-JUAN (1972): *¿Así fue? Enigmas de la guerra civil española*. Barcelona, Nauta.
- José Luis VILA-SAN-JUAN (1977): *García Lorca, asesinado: Toda la verdad*. Barcelona, Planeta.
- [Szerző nélkül] „Argentina investigará el asesinato de García Lorca”. *La Vanguardia*, 2016. augusztus 17. <http://www.lavanguardia.com/cultura/20160817/403997604789/argentina-investigara-asesinato-garcia-lorca.html> (2016-08-19).